

Գ. Լ. ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՈԿՏՈՐ ՄԱՐԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԱՌՈՒՍՏԱՄՈՎԸ
(ԱՌՈՒՍՏԱՄՅԱՆ), ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՐԱԿԱՑՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒՑՈՒՑԻՉ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Բժշկականության դոկտոր Մարգար Հովհաննեսի (Իվանի) Առուստամովը (Առուստամյանը) ծնվել է 1854 թվականին Շուշի քաղաքում, չքավոր ընտանիքում:

Նրա բժշկական գործունեությունն սկսվել է 1878 թվականից: 23 տարուց ավելի նա իր գործունեությունը, որպես բժիշկ և հասարակական գործիչ, կապել է Ռուսաստանի արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման հետ:

Ավարտելով Թիֆլիսի գիմնազիան, նա հաղթահարում է նյութական դժվարությունները և ընդունվում Պետերբուրգի Ռազմաբժշկական ակադեմիան:

1878 թ. նա, ուսումն ավարտելով, որպես բժիշկ, վերադառնում է Շուշի, որտեղ աշխատում է տեղական զինվորական հիվանդանոցում: Վեց տարի անընդհատ Առուստամովը մնում է իր հայրենիքում և այդ ժամանակաշրջանում, բացի բժշկությամբ զբաղվելուց, նա ցույց է տալիս իր ամենացայտուն հատկությունները, որպես հասարակական գործիչ: Հասարակական գործունեության համար ցարական ադմինիստրացիան 1884 թ. նրան աքսորում է Գովկասի սահմաններից դուրս: Առուստամովը մեկնում է Պետերբուրգ, որտեղ զբաղվում է բժշկականության դոկտորի աստիճան ստանալու համար դիսերտացիայի վրա:

Հասնելով իր նպատակին, Մ. Առուստամովը 1889 թ. նշանակվում է Աստրախանի ձկնորսարանների բժիշկ: Նա առաջինն էր, որ իր շրջապատողների ուշադրությունը դարձրեց բանվորների կյանքի,

և աշխատանքի վատթար պայմանների վրա, որի հետևանքով արժանացավ ձկնարդյունաբերողների թշնամական վերաբերմունքին: 1892 թ. նա ակտիվ մասնակցեց խոլերայի դեմ պայքար կազմակերպելու գործին: Այս ասպարեզում իր անդուլ և անկաշառ աշխատանքով առաջավոր մարդկանց համակրանքն ու սերն էր վայելում: Խոլերայի համաճարակի լիկվիդացիայից հետո՝ նա կառավարության հանձնարարությամբ մեկնեց Իրան՝ գիտականորեն ուսումնասիրելու ժանտախտի հետ կապված հիմնական պայմաններն ու պատճառները:

Առուստամովի այս ճանապարհորդությունն ուներ շատ մեծ նշանակություն հետագայի համար, քանի որ նա առաջինն էր, որ մանրամասն քննության ենթարկեց Իրանի ամենահեռավոր և խուլ անկյունները: Այս գիտարշավի հետևանքը հանդիսացավ նրա գիտական աշխատությունը, որն արժանացավ մասնագետների շատ մեծ գովասանքին: Իրանից վերադառնալուց հետո՝ նա, որպես սահմանադրական տեսուչ, գլխավորեց Աստրախանի Բժշկական ընկերության առաջավոր անդամներին և համառորեն առաջ տարավ իր գիծը՝ կենսագործելով մի շարք կարևոր բարենորոգումներ ձկնորսարանների բանվորների կենցաղի ու աշխատանքի պայմանների վերաբերյալ:

Բժիշկ Առուստամովի հասարակական դեմքը բնութագրելու համար հարկավոր է համառոտակի վերլուծության ենթարկել նրա աշխատանքի միջավայրը, ինչպես նաև այն ժամանակվա բժշկականության վիճակը:

«Բանվորների և գյուղացիների գլխին կանգնած էր իսպրավներիկների, ուրյադների, ժանդարմների, ոստիկանների, ստրաժներիկների մի ամբողջ քանակ, որոնք պաշտպանում էին ցարին, կապիտալիստներին, կալվածատերերին ընդդեմ աշխատավորների, ընդդեմ շահագործվողների»:

«Մինչև 1903 թվականը գոյություն ունեին մարմնական պատիժներ: Չնայած ճորտատիրական իրավունքի վերացման, գյուղացիներին ճիպտահար էին անում ամենափոքրիկ զանցանքի համար, տուրքերը չվճարելու համար: Բանվորներին ծեծում էին ոստիկանությունն ու կազակները, մանավանդ գործադուլների ժամանակ, երբ նրանք դադարեցնում էին աշխատանքը, չդիմանալով ֆաբրիկաների ճնշումներին: Բանվորները և գյուղացիները քաղաքական ոչ մի իրավունք չունեին ցարական Ռուսաստանում: Ցարական ինքնակալությունը ժողովրդի ամենաոխերիմ թշնամին էր»:

«Ճորտատիրական իրավունքը վերացվելուց հետո՝ արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում բավական արագ ընթացավ, շնայած ճորտատիրության մնացորդներին, որոնք դեռ կասեցնում էին այդ զարգացումը:

«25 տարվա ընթացքում, 1865-ից մինչև 1890 թվականը, միայն խոշոր ֆաբրիկաներում, գործարաններում և երկաթուղիներում բանվորների քանակն ավելացավ և 706 հազարից հասավ 1.433 հազարի, այսինքն՝ ավելի քան կրկնապատկվեց: (Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների) Պարտիայի պատմություն, էջ 6—7, Հայպետհրատ, Երևան, 1946 թ.):

Այս ֆոնի վրա առողջապահության գործը ցարական Ռուսաստանում ամենաանմխիթար միճակումն էր գտնվում: Նահանգներում և մարզերում գոյություն ունեւ բժշկական տեսչի գլխավոր վարչություն, որին՝ օրենքի համաձայն՝ վերապահված էր բժշկական հրակողության բնագավառում վարչական իշխանությունը: Բայց բժշկական տեսչությունները փաստորեն ոչ մի ռացիոնալ առաջարկ չէին կարողանում իրականացնել, որովհետև նահանգներում գոյություն ունեւ ինքնակալության շահերը պաշտպանող մի իշխանություն՝ հանձինս նահանգապետների, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին սահմանափակել բժշկական ընկերությունների իրավունքներն ու գործունեությունը:

Դրանից զատ նահանգներում գոյություն ունեին բազմաթիվ հիմնարկներ, որոնք անձեռնմխելի էին թե նահանգապետի և թե բժշկական տեսչի իշխանության համար:

Եթե մենք վերհիշենք ցարական Ռուսաստանի բիոլոգիական գիտությունների զարգացման պատմությունը, ապա կհամոզվենք, որ մատերիալիստական աշխարհայացքը գերակշռող դեր է կատարել: Սա պետք է անշուշտ բացատրել նրանով, որ ցարական Ռուսաստանում շատ ուժեղ էր ռեոլուցիոն դեմոկրատների՝ Գերցենի, Բելինսկու և Չերնիշևսկու ազդեցությունը ինտելիգենցիայի վրա, որի լավագույն խավերը ավելի կարճ ժամանակաշրջանում ճշտորեն յուրացրին Դարվինի ուսմունքը:

Պետք է, անշուշտ, շեշտել նաև այն հանգամանքը, որ ռուս մեծ գիտնականներ Սեվերցովի, Բեկետովի, Սեչենովի ու Պավլովի աշխատությունները ինքնուրույն ճանապարհներով առաջ տարան բնության օրենքների ուսումնասիրությունը, քննադատորեն յուրացնելով դարվինիզմը:

Այս բանի հետեանքով ցարական Ռուսաստանի մի քանի առաջավոր բժիշկներ իրենց սեփական նախաձեռնությամբ կարողացան տեղական զեմստովոյական ինքնավարութիւններում ստեղծել բուժական և սանիտարական աշխատանքների յուրահատուկ ձևեր: Նման հասարակական գործիչների հատկութիւնն ունեցան առաջավոր բժիշկների մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնց անձնագոհ աշխատանքների հարուստ փորձը ժառանգութիւն մնաց սովետական իշխանութեան: Այս խմբին են պատկանում ականավոր բժշկական-հասարակական այնպիսի գործիչներ, ինչպես Կուրկինը, Տեղլակովը, Պոփոգաևը, Սեմաշկոն, Սոլովյովը, Պոդոլը, Բոգոսլավսկին և ուրիշները: Բժ. Առուստամովը, անշուշտ, պատկանում է այս խմբին և իր ամբողջ գործունեութեամբ, որպես սանիտարական բժիշկ Աստրախանում, կենսագործել է այդ դրույթները:

Մեր նպատակն է, այս կարճ հոգւածում բնութագրել Առուստամովի դեմքը, որպէս իր ժամանակի ակտիւ հասարակական գործչի, որպես որակյալ սանիտարական բժշկի, որպես ցարական էպոխայի 19-րդ դարի ինտելիգենցիայի փայլուն ներկայացուցչի, որպես բժշկական գիտական մտքի հեղինակավոր անձնավորութեան, որի բարոյական դեմքը այնքան բարձր է դնահատել ողորհալստի գրող Վ. Կորոլենկոն:

Առուստամովը 19-րդ դարի վերջերին հանդես եկավ որպես զեմստովոյական բժշկականութեան ականավոր գործիչ, որն իր բոլոր ջանքերն ի սպաս դրեց Աստրախանի Ձկնարդյունաբերութեան բանվորների կենցաղի և աշխատանքի պայմանները բարելավելու դրոժին: Բժիշկ Առուստամովը, որպես խոշոր հասարակական գործիչ, հանդես եկավ մի շարք ռեակցիոն բժիշկների՝ Շմիդտի և Կրասնիչի հետ ունեցած ընդհարումների ժամանակ: Այստեղ Առուստամովը հանդես բերեց իր առաջադեմ գործունեութեան ամբողջ թափն ու կորովը:

Ո՞րն էր այդ բոլուն ընդհարման հիմնական պատճառը: Բժիշկ Շմիդտը գրել ու հրատարակել էր իր կեղծ գիտական աշխատութիւնը, այսպես կոչված «Կապույտծովյան» ձկնորսարանների սանիտարական վիճակի մասին: Այդ աշխատութիւնն իր հերթին առաջացրեց բոլուն վեճեր, քանի որ բժիշկ Շմիդտը իր ելույթով բացահայտ պաշտպանում էր խոշոր ձկնարդյունաբերողների շահերը:

Այս առթիւ հանդես գալով տեղական մամուլում, դոկտոր Առուստամովը գրում էր. — «Հարկավոր է, ինչ գէտլ էլ լինի, կանխել

նման շարիքները, որոնց նպատակն է կոծկել ձկնորսարանների վատթար սանիտարական վիճակը. չէ՞ որ այս հարցը վերաբերում է ոչ միայն անհատներին, այլ մեծաքանակ բանվորներին և կապված է նրանց աշխատանքի և կենցաղի հետ:

Մենք պետք է բոլոր միջոցները գործադրենք, որպեսզի ապացուցենք բժիշկ Շմիդտի ստուգարանների սանիտարական վիճակի ոչ նիշտ լուսաբանումը:

Խոսելով բժիշկ Շմիդտի դերի մասին, որին նա համարում է գործարանատերերի հլու գործակալը, Առուստամովը հանդես է բերում իր քաղաքական մտածելակերպը: Նա ասում է. — Քվինարդյունաբերությունը, ինչպես և ամեն մի արդյունաբերություն, բաղկացած է երկու ֆակտորից՝ կապիտալից և բանվորի աշխատանքից: Կապիտալի պայքարը բանվորական ուժի դեմ տարվում է ամբողջ արտադրության ընթացքում՝ կապ չունենալով բնության պատահականությունների հետ: Այս պայքարում իշխում է պահանջի և առաջարկի դաժան օրենքը և մրցումը:

«... Այս մրցումը ցարական օրենսդրության պայմաններում ստանում է ավելի ալյանդակ ձևեր, եթե մեկը ավելի վարպետորեն է շահագործում բանվորին, ապա նա ի վիճակի է իր շահերի համար «օրինական» պաշտպաններ վարձել և հենց դրանով արտադրության ասպարեզից դուրս վանել ավելի պակաս ճարպիկին: Այս օրինակաճ պաշտպանի դերն իրենց վրա են վերցրել բժիշկ Շմիդտը և նրա համախոհները»:

Առուստամովի և Շմիդտի ընդհարումն ուներ մեծ հասարակական նշանակություն: Այս էր պատճառը, որ բժշկական ընկերության անդամների մեծ մասի համակրանքը Առուստամովի կողմն էր: Բժշկական ընկերության նախագահը՝ ամփոփելով վիճաբանությունները, պաշտպանում է Առուստամովին: Բնորոշ է, որ տեղական մամուլն ստիպված էր պաշտպանել Առուստամովին և իր համարներից մեկում արհամարհանքով խորհուրդ էր տալիս Շմիդտին «ևս մեկ բրոշյուր գրել «Կապուլտծովյան» ձկնորսարանների մասին»:

1932 թվի հունվարի 15-ի տեղական թերթում «Անմեղ ճառեր» վերնագիրը կրող հոդվածի մեջ մի անհայտ հեղինակ գրում է. — «Բժշկական ընկերության անդամները շնորհակալություն են հայտնում Առուստամովին այն փանի համար, որ նա բացեց մեր ընկերության աչքերը, նկարագրելով ձկնորսարանների սանիտարական վիճակի իսկական պատկերը: Թե որքան մեծ է Առուստամովի մատու-

ցած ծառայութիւնն այս հարցում, կարող է հասկանալ միայն նա, ով զբաղվել է ժողովրդական առողջապահության հարցերով և ով իսկական պատկերացում ունի այդ հարցերում ճշմարտութիւնը ճանաչելի դարձնելու դժվարութիւնների մասին»:

Այս բոլոր հարցերը պարզաբանման կարիք ունեն ոչ թե լոկ հետաքրքրության համար, ոչ թե հանուն այն բանի, որ թուղթ մրոտողները, ինչպես արտահայտվում էր հանճարեղ Գոգոլի հերոսներից մեկը այն ժուռնալիստների մասին, որոնք ջանում են ավելորդ առիթ ունենալ գրելու մի քանի սենսացիոն տողեր, խղճով, բայց գեղեցիկ բառերի հավաքածու, այլ նրա համար, որպեսզի արթնացնեն հասարակական խիղճը և հիշեցնեն այն ֆակտորների մասին, որոնք ապականում են ժողովրդի ֆիզիկական և բարոյական օրգանիզմը:

«Երկրորդ՝ հետաքրքրականը և ուսանելին, որ դրսևորվեց Առուստամովի և Շմիդտի վեճի ժամանակ, այն է, որ հասարակական կյանքում հայտնաբերվեցին մասնագետների մեջ եղած մտքերի հակասութիւնները: Տվյալ վեճի ժամանակ դրսևորվեցին երկու հակադիր ուղղութիւններ: Նրանցից առաջինները գիտական ընդհանրացումների մեջ երևան են բերում ծայրահեղ զգուշութիւն, հայացքների ապացուցում և հարգանք դեպի առարկայի գիտական ուսումնասիրման իսկական մեթոդները, մյուսները բնորոշ են մեծ հանդերձությամբ, բայց դրա հետ միասին վերին աստիճանի թեթևամիտ վերաբերմունքով դեպի հետազոտման գիտական մեթոդները»:

Ավելի պարզ և որոշակի չէր կարող գրել հոգսածագիրը, որն անանում էր հանդես եկել, եթե նկատի ունենանք ցարական իշխանութիւնի ցենզուրան:

Ինքը Առուստամովը «Астраханские ведомости» թերթի № 704-ում գրում է. «Շմիդտի բրոշյուրի հրևան գալը շարիազանց ցավալի եզրակացութիւնների է հանգեցնում: Ինչպե՞ս կարելի է օրը ցերեկով այսպես աղավաղել ամբողջ գործի իսկական դրութիւնը, որը կարիք ունի արմատական բարեւալումների, կոծկել այնպիսի հասարակական խոցերը, որոնք այլանդակում են մեր ամբողջ ձկնարդյունաբերութիւնը: Բայց ես կասեմ՝ ավելի լավ է խոցերը բացել և բուժել, քան թաքցնել նրանց»:

Նույն թերթի մյուս համարում Առուստամովը գրում է. — «Կառավարական շրջաններում այս օրերին վճռվում է 70.000 բանվորների բախտը: Փորձեր են արվում նոր սանիտարական կանոններ մտցնել ձկնորսարաններում և այս կարևոր ու վճռական պահին»:

հրամցվում է անգրագետ բժիշկ Շմիդտի կազմած բրոշյուրը, որտեղ ձկնորսարանների սանիտարական վիճակն ու բանվորների աշխատանքի և կենցաղի պայմաններն այնպիսի վարդապետյն դուրսերով է ներկայացված, որը բոլորովին չի համապատասխանում իրականությանը:

Բժիշկ Առուստամովի այսպիսի վերաբերմունքը պատահական չէր: Որպես ժամանակի առաջավոր բժիշկ, նա չէր կարող չգտնվել ռուսական ինտելիգենցիայի լավագույն ներկայացուցիչների ազդեցության տակ:

Զարգացող արդյունաբերությունն իր հերթին առաջ քաշեց մի շարք խիստ կարևոր հարցեր, այն է՝ քաղաքներում կուտակված բանվորական մասսաների առողջապահության հարցերը, որոնք պետք է իրենց լուծումն ստանային: Այս հարցերը քննվում էին մի շարք հասարակական հիմնարկներում, որոնց թվին էին պատկանում զեմստովն և «Պիրոգույան» ընկերությունը: Առուստամովը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց հիշյալ հիմնարկներում: Այսպես, 1897 թվի նոյեմբերի 19-ին նա հանդես եկավ լայնածավալ զեկուցումով եվրոպական Ռուսաստանի զեմստովոյական և ոչ զեմստովոյական նահանգներում դոյություն ունեցող բժշկա-սանիտարական գործի վիճակի մասին:

Զեկուցումից պարզվեց, որ առողջապահության գործը ամենաանմխիթար վիճակում է: Հայտնի դարձավ, որ յուրաքանչյուր 500.000 գյուղական բնակչությանն ընկնում է միայն 10 բժիշկ: Առուստամովը նահանգապետ զեներալ-լեյտենանտ Գազենկամպֆի ներկայությամբ համարձակ բացատրություններ է տալիս, հայտարարելով, որ օկրուգներում աշխատող բժիշկները գյուղեր չեն դնում, որի հետևանքով ֆելդշերական պոլիկտերը ոչ ոք չի ստուգում, ֆելդշերների համար նախատեսված աշխատավարձը շատ փոքր է և այդ պատճառով նրանք աշխատանքի չեն գնում:

Առուստամովին հաջողվում է ապացուցել, որ զեմստովոյական նահանգներում բժշկական օգնությունն ավելի լավ է կազմակերպված, որ այնտեղ բժշկական օգնությունն ավելի մոտ է բնակչությանը, որ այդ նահանգների բնակչությունը գտնվում է բժիշկների ավելի ուժեղ հսկողության տակ, որ զեմստովոն հնարավորություններ ունի առողջապահության գործն ուժեղացնելու և լայնացնելու:

Մեզ համար պետք է միանգամայն հասկանալի լինի, որ Առուստամովն իր աշխատանքներում, որպես զեմստովոյական բժշկության պաշտպան և կազմակերպիչ չէր կարող հաջողություններ

ունենալ, եթե նա չունենար ժամանակակից սանիտարական առաջավոր բժշկի ճիշտ դրույթները:

Ծանոթանալով Առուստամովի գործունեությանը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ, հանձին Առուստամովի, Աստրախանի նահանգն ուներ սանիտարական գործի ասպարնդում աշխատող մի խոշորագույն մասնագետ:

Այս միտքն ապացուցելու համար բերենք մի քանի օրինակներ նրա գործունեությունից:

Այստեղ կարելի է հիշատակել մի քանի դեպքեր, որոնք բնորոշում են նրան, որպես կառավարության լիազորի Աստրախանի ձկնորսարաններում:

Սանիտարական տեսակետից առանձնապես վատ էին մի քանի ձկնորսարաններ: Առուստամովը գործ հարուցեց նրանց տերերի դեմ, բայց անսպասելի հարուցվեցին մի շարք խոշընդոտներ: Բանից դուրս եկավ, որ ձկնորսարանների տեր Սապոժնիկովան, սենատի 1884 թվի որոշման համաձայն, անգամ է քրեական հետապնդումից: Այնուհետև պարզվեց, որ Սապոժնիկովայի հավատարմատար Ստեպան Նիկոլաևը ոչ մի լիազորություն չունի և իրեն համարում է «հասարակ ծառայող», իսկ ձկնորսարանի բժիշկ Կուլակովը, որպես «շահագրգռված» անձ, ցույց տվեց, որ ձկնորսարաններում ամեն ինչ լավ է: Չնայած այս խոշընդոտներին՝ Առուստամովին հաջողվեց ապացուցել Նիկոլաևի մեղավոր լինելը, որի հետևանքով վերջինս 10 օրով կալանքի տակ առնվեց, իսկ ձկնորսարանում անցկացրին մի շարք միջոցառումներ:

Բժիշկ Կուլակովը փորձեց բժշկական ընկերության տարեկան ժողովում զրպարտել Առուստամովին, սակայն վերջինիս հեղինակությունն այնքան քարձր էր և տարած աշխատանքը այնքան ակնբախ, որ բժշկական ընկերությունն իր որոշման մեջ ստիպված եղավ նշել, որ Կուլակովը հանդես է գալիս որպես արդյունաբերողների շահերի պաշտպան: Գտնվեցին անհատներ, որոնց թվում նաև փաստաբաններ, որոնք փորձեցին ապացուցել, որ հակասանիտարական վիճակի համար չի կարելի ձկնարդյունաբերողներին պատասխանատվության ենթարկել: Այս հողի վրա վեճ բացվեց Խլեբնիկովի և Առուստամովի միջև, ընդ որում հաղթանակը մնաց վերջինիս կողմը: Առուստամովի հակառակորդների թիվը տարեց տարի ավելանում էր: Որպես ռեակցիոն ուժերի ներկայացուցիչ, հանդես է գալիս կենդանաբանական գիտությունների դոկ-

սոր Գրիմմը: Սա հանդես եկավ սանիտարական հսկողութիւն սահմանելու դեմ:

Գրիմմի բրոշյուրը տպագրվեց և տարածվեց և նրանից զանազան քաղվածքներ բերվեցին տեղական և մայրաքաղաքի թերթերում: Այս հորվածը հասարակութիւն մեջ որոշակի և սխալ հայացքներ տարածեց սանիտարական աշխատանքների դերի մասին:

Ձկնարդյունաբերողների օրգան՝ ռեակցիոն ուժերի կազմակերպիչ «Вестник рыбопромышленности» թերթը գրում է. — «Թույլ ենք տալիս մեզ հարցնելու՝ սանիտարական բժիշկների ի՞նչ գործն է, թե ձկնորսաբանների պահեստների կախարանների վրա ինչ քանակի փտած ձուկ է գտնվում:

«Պատարան քարշ տալ արդյունաբերողներին այն բանի համար, որ պահեստներում վորւան վատորակ է, միանգամայն անհեթեթութիւն է. որտե՞ղ է սահմանը լավ ու վատ և փշացած ապրանքի միջև: Այդ սահմանը որոշել չի կարելի, որովհետեւ մի բան, որ ոռւմ մարդու համար առողջարար է, գերմանացու համար մահ է: Հարց է տրվում՝ ո՞րն է բժիշկների շահանիշը փշացած ձուկը որոշելու համար: Այդպիսի շահանիշ չկա. նշանակում է սանիտարական բժիշկները ղեկավարվում են ոչ ոքի համար ոչ պարտադիր սուբեկտիվ նշաններով, և մենք այսպիսով կարծում ենք, որ ավելի լավ է այդպիսի որոշումը թողնել հենց իրենց սպառողներին: Ամեն մի սպառող ավելի լավ կորոշի ապրանքի նեխվածութիւնն աստիճանը, քանի որ աստված նրան տվել է և քիթ, և խելք, և քանի որ միլիոնավոր սպառողները նույնքան քիթ ունեն, իսկ սանիտարական բժիշկը միայն մեկ քիթ: Նա ավելի շուտ կհավատայի միլիոն սեփական քթերին, քան մեկ օտար քթին, թեկուզ և այդ լինի սանիտարական»:

Ավելի սանձարձակ և լկտի հայտարարութիւններ չէր կարելի սպասել Գրիմմից:

Առուտամուղը հանդես եկավ մամուլում և կրակ բացեց Գրիմմի դեմ իր «Նեխված ձուկը և կենդանաբանութիւնն գոկտորը» վերնագիրը կրող հորվածով: Այստեղ նա գրում է. — «Դժվար չէ պատկերացնել՝ ինչպե՞ս համակրելի և սիրելի պետք է լինի նա՞ Գրիմմը, Աստրախանի ձկնարդյունաբերողներին, և դժվար չէ հասկանալ, թե ինչպիսի զգացմունք պետք է առաջացնի նա սպառողների մեջ: Ի՞նչ արած, այդպիսին է կենդանաբանութիւնն գոկտորի պատճառաբանութիւնը»:

Մի այլ ավելի կարևոր ասպարեզում Առուստամովը դրսևորեց հասարակական գործչին հատուկ տվյալներ: Անհրաժեշտ է լուսաբանել Առուստամովի դերը նաև խոլերայի դեմ մղած պայքարում: Նրա հերոսական աշխատանքն այս գործում մանրամասն նկարագրել է հայտնի ուսուցիչ Վ. Կորոլենկոն: Մեծանուն գրողի այս պատմվածքը կոչվում է «Ինչը ֆուտանոց ռեյդի կարանտին»: Հեղինակը սուր ծաղրի է ենթարկում ցարական իշխանության միջոցառումները խոլերայի դեմ մղվող պայքարում:

Նախնական բժշկական վարչության բյուրոկրատիկ ապարատը՝ բժիշկ Կրակեչի գլխավորությամբ՝ հասցրեց այն բանին, որ նավակայանում, որտեղ կազմակերպված էր «իզոլացիան», ճանապարհորդները լացով կոծ էին բարձրացրել, բողոքներ ու անձեքներ էին թափում: Բազմահազար ճանապարհորդները գտնվում էին մեծաքանակ և քայքայվող դիակների մեջ, մթերապաշարի բացարձակ բացակայության պայմաններում, մի հանգամանք, որի մասին իշխանությունը բոլորովին չէր հոգացել:

Վ. Կորոլենկոն իր պատմվածքի մեջ բերում է Առուստամովի զեկուցումից մի քանի նմուշներ: «Դրությունն այնպես էր, որ իրենք բժիշկները շտեմնված պայմաններում հիվանդներին մակույկներով հիվանդանոց էին տեղափոխում, որովհետև մակույկների անձնակազմը վախից հրաժարվում էր օգնել բժշկական անձնակազմին: Պետք է, բժիշկներն իրենք հանեին հիվանդների հագուստը, փոխեին նրանց հագուստները և այս բոլորը ամենապրիմիտիվ պայմաններում, երբ հիվանդները պառկած էին խոտի վրա, մեկը մյուսին կից կպած. հարկավոր էր, որ բժշկական անձնակազմը, որի քանակը շատ նոսրացել էր, ամեն ընդհանուր հետևանքներն ամեն ինչով ապահովված լինեին»:

«Մայրաքաղաքի թերթերի թղթակիցներից մեկը՝ նկարագրելով մի քանի էպիզոդներ, զարմանք էր հայտնում, թե ամբողջ ինչու դատաստան շտեմնավ իշխանության կողմից լքված Առուստամովի հետ»:

Այս հարցի պատասխանը բավականին պարզ է: Բժիշկ Առուստամովը հարգանք էր ներշնչում իր արտասովոր արիությամբ ու անձնագործությամբ. պատվով կատարեց իր այսպես կոչված «իզոլացիոն» միսիան: Ժողովուրդը ներում էր իր «սանիտարական բանտապետին», տեսնելով, որ այդ մարդը ինքն էլ ցարական կարգերի զոհն է, քանի որ իշխանությունը մատը մատին չէր խփում ստեղծված իրադրությունը բարելավելու համար»:

«Հասկանալի է,— գրում է Վ. Կորոլենկոն,— որ բժիշկ Առուտամովի և այդ ամբողջ շրկատի կատարած գործը վեր է ամեն մի գովասանքից:

«Հետագայում մենք այդ կամպանիայի կապակցությամբ կարողացինք հրամաններ պարգևատրումների և շնորհակալությունների մասին, սկսած պարոնայք նահանգապետից մինչև ծովային հրետանու արդեն հիշատակված պրապորշչիկ Գլավիցկին, որին պարգևատրեցին լապտեֆներն ու դրոշներն առագ պատրաստելու համար:

«Խոլերայի ժամանակ դեռ ու դեն փախած նահանգապետների կողմից դոկտոր Առուտամովին պարգևատրելու կամ թեկուզ շնորհակալություն հայտնելու մասին՝ մենք ոչինչ չենք հիշում: Այն ինչ, երբ բոլոր լապտեղները կշարդվեն ու բոլոր դրոշները կոչընչանան, դոկտոր Առուտամովի և նրա ընկերների անոնները կանցնեն հասարակայնության պատմության մեջ, որպես իսկական հերոսության օրինակ:

«Բժիշկ Առուտամովը չպարգևատրվեց: Ընդհակառակը, Աստրախանի բժիշկների ընկերության նիստում դոկտոր Առուտամովը ստիպված էր արդարանալ պարոն Կրակիչի մեղադրանքների դեմ, որ իբր թե նա, Առուտամովն է խոլերան ներս թողել Աստրախան: Նրբ վիճաբանությունների ժամանակ պարզվեց «Ինչը ֆուտանոց օբսերվացիայի» ամբողջ շշմեցուցիչ պատմությունը, այստեղ ևս պարոն Կրակիչը չթողեց բյուրոկրատական ինքնավստահությունը, նրա ասելով՝ մեղավոր են բոլորը, բայց ոչ ադմինիստրացիան:

Պարոն Կրակիչի ասելով՝ ինքը Առուտամովը չէր հասկացել հրամանները, անդիմինստրացիան նկատի ուներ միայն «օբսերվացիոն» պոեմիտ, իսկ հետևանքը եղավ այն, որ տեղում կազմակերպեցին «կարանտին»:

Տարակուսած բժիշկների հարցին, թե ինչ պետք է անել Առուտամովը, Եթե ճիշտ հասկանար հրամանները, Կրակիչը պատասխանեց, որ նա հիվանդներին պետք է տեղափոխել, իսկ շոգեհանավերն ուղարկել Բաքու: Կրակիչի այս պատասխանը վկայում էր, թե որքանով նա «համապատասխանում է» իր պաշտոնին:

Այսպես է Աստրախանի խոլերայի ցավալի պատմությունը:

Բայց և այնպես բժշկական հասարակայնությունն ուրիշ կերպ էր մտածում: Այսպես, 1900 թվականի հունվարի 20-ին Աստրախանի առաջավոր բժիշկները մեծարեցին իրենց ընկերության նախագահին՝ Առուտամովին խոլերայի դեմ պայքարի համար երկու

անգամ կատարած ուղևորութիւնից քարեհաջող կերպով վերադառնալու առիթով: Նույն թվի հունվարի 22-ին „Астрoханские ведомости“ թերթում լույս տեսավ մի հոդված Առուստամովի աշխատանքների մասին: Հոդվածի մեջ ասված է, որ ընկերները նրան հայտնում են իրենց «հարգանքը նրա արդյունավետ գործունեության համար: Առուստամովի հաջողութիւնները նրանք վերագրում էին նրա շիտակութեանը, ազնվութեանը, որոնց օգնութեամբ նա միշտ ու ամենուրեք արտահայտում է իր հայացքները, հաշվի չառնելով ոչ հանգամանքները և ոչ էլ անձնավորութիւնները»:

Թիշկ Առուստամովի ակտիւ, եռուն և չափազանց օգտակար գործունեութիւնը չէր կարող արժանի գնահատական չ'տանալ բժշկական հասարակայնության կողմից: Մենք հարկ ենք համարում Առուստամովի աշխատանքի, դերի ու նշանակութեան մասին եղած բազմաթիւ արտահայտութիւններից մեջ բերել մի քանի օրինակներ: Նրա մահից հետո ընկերները դուրս էին.— «Իր գործունեության էութեամբ հանգուցյալը կողմնակից էր լայն հիգիենիկ ու սանիտարական միջոցառումների: Դեպի իր ընկերներն ունեցած վերաբերմունքի մեջ, որպէս բժշկական տնօրէն, հանգուցյալն այնքան ազնիւ էր, որ վայելում էր ընդհանուրի համակրանքը: Իր քննավորութեամբ նա սրտաբաց մարդ էր և հակված հասարակական գործունեության»:

Կորդին, նրա մոտիկ ընկերներից մեկը, 1901 թվի նոյեմբերի 6-ին գրում էր.—

«Մինչև Առուստամովը ձկնորսարանների սանիտարական վիճակի, առանձնապէս բանվորների կենցաղի որևէ ուսումնասիրութեան մասին խոսք չի եղել և չէր կարող լինել, որովհետև Կասպյան ձկնորսարանների կոմիտեում մասնակցում էին ձկնարդյունաբերության «սուղերը» և ոչ մի կերպ չէին համաձայնում թույլ տալ բժիշկներին միջամտելու իրենց ձկնորսարանների «տնտեսական» գործերին: Ով հիշում է հանգուցյալին, նրա գեղեցիկ, կենսուրախ, միշտ զվարթ, խելացի և սրամիտ, ուժեղ կերպարանքը, հաստաւուն քայլվածքը, նրա գրավիչ ձայնը, օրիգինալ ակցենտով, նա միանգամայն կհասկանա, որ ձկնորսարանների վարչության բոլոր պաշտոնյաների վրա նա ամենախիստ տպավորութիւնն էր թողնում»:

«Այդ տաղանդավոր, միշտ խելացի ու սրամիտ մարդը, մաքուր խղճով, որ չգիտեր շողոքորթութեան խոսքեր, մեջքը չէր

ծոռում և պնակալեզուություն չէր անում ուժեղների առաջ, չի կարող մոռացվել նրանց կողմից, ովքեր գիտեին նրան:

«Երա համար առանձնապես ցավալի է, որ քանի գնում, այն-բան ավելի քիչ ենք տեսնում այդպիսի հասարակ, շատ գիտցող, բայց այդ գիտելիքներով չգոռոզացող, այդպիսի համեստ ու ընդունակ մարդկանց»:

1902 թվի հունվարի 5-ին Աստրախան քաղաքի բժշկական ընկերությունը հատուկ հանձնաժողով ընտրեց, որին հանձնարարեց հավաքել Առուստամովի բոլոր աշխատությունները: Ընկերությունը որոշեց նրա բոլոր գիտական աշխատությունները հրապարակել առանձին գրքով:

Առուստամովի գիտական ծառայությունը, մասնավորապես ձկան թույնի ուսումնասիրությունը, մեծ ծառայություն է մատուցել մարդկությանը:

Դոկտոր Առուստամովը իր մեծ փորձն ու գիտությունը նվիրեց «ձկան թույնի» ուսումնասիրության: Այդ ուղղությամբ նա անդուլ և համառ աշխատեց մոտ 12 տարի:

Նա առաջինն էր, որ կազմեց «ձկան թույն»-ին վերաբերող բիրբլոգրաֆիան: Ժամանակակից բակտերիոլոգները բազմիցս շեշտել են այս կարևոր աշխատության արժեքը:

Բազմակողմանի ուսումնասիրելով «ձկան թույնը», Առուստամովը համարձակորեն հայտարարեց, թե գիտության կողմից ընդունված դրուժը, որ «ձկան թույնը» լոկ օրգանական բաղադրություններ են, չի համապատասխանում իրականության: Նա պնդում էր, որ «ձկան թույնը» հատուկ միկրոբների առկայության հետևանք է: Հայտնի է, որ միայն 1895 թ. գիտնական Վան-Էրմինգհեմը վերջնականապես ապացուցեց «ձկան թույնի» մեջ միկրոբների դերը: Այսպիսով, դոկտոր Առուստամովն իր հայացքներով առաջավոր դիրքերումն էր գտնվում: Կարելի է ասել, որ այս հարցում նա պիոներ է եղել:

Իր դրուժներն ապացուցելու համար նա ներկայացրել է իր գիտական աշխատանքները թե՛ Պետերբուրգում և թե՛ Փարիզում՝ հայտնի գիտնական Մեշնիկովին:

Դոկտոր Առուստամովի մահվանից հետո՝ 1904 թ. հողագործության մինիստրության հատուկ հանձնաժողովը, որը կազմված էր ժամանակակից ականավոր ակադեմիկոսներից և պրոֆեսորներից (Կրավկով, Օվսյանիկով, Չիստովիչ) մանրամասն քննելով նրա «ձկան թույնին» նվիրած աշխատությունը, որոշեց նրան մեծարել

այդ գյուտարարութեան համար և արժանացնել դրամական պրէմիայի:

Առուստամովի արխիվում կան մի շարք աշխատութիւններ, որոնք լույս են ընծայվել մինչև նրա մահը: «Ձկան թույնին» նվիրած նրա ընդարձակ և շատ կարևոր աշխատութիւնը մինչև հիմա չի տպւած: Վերջերս մի քանի մասնագետների կողմից հարց է հարուցված տպագրութեան հանձնելու այդ աշխատութիւնը, նկատի ունենալով նրա խոշոր նշանակութիւնը բժշկականութեան համար:

Նա թողել է հետևյալ աշխատութիւնները.

1. «Կրուպոզ պնեվմոնիայի բակտերիոլոգիայի մասին» (դիսերտացիա). 2. «Տիֆային պնեվմոնիայի մասին». 3. «Ձկան թույնի բնույթի մասին». 4. «Կոլորովկայի ժանտախտը». 5. «Կիրգիզական տափաստանի ժանտախտը». 6. «1892 թվի խոլերան Աստրախանի նահանգում». 7. «Բժշկական օգնութեան կազմակերպումը ձկնորսարաններում». 8. «Պայքար Կոլերայի դեմ». 9. «Ձկնորսարանների սանիտարական վիճակի մասին». 10. «Բորոտութեան մասին». 11. «Վոլգայի ջրի քիմիական հետազոտութիւնը». 12. «Դեպի Սեիստան կատարած ճանապարհորդութեան մասին» և ուրիշներ:

Մինչ վերջին ժամանակները ոչ մի հաստատութիւն չի հետաքրքրվել մոտակա անցյալի ականավոր գործիչների կյանքով: Ուսումնասիրութիւններն այս ասպարեզում ցույց են տալիս, թե որքան արժեքավոր են այն հետաւորութիւնները, որին մենք կարող ենք հանգել, եթե մեր հիմնարկները և առաջին հերթին Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Բժշկականութեան և Բիոլոգիայի պատմութեան Սեկտորը ավելի լայն չափով զբաղվի այդ հարցերով:

Մեր համառոտ ակնարկը Առուստամովի կյանքի ու գործունեութեան մասին հիմք է տալիս մեզ անելու հետևյալ եզրակացութիւնները.

1. Մանրամասն ծանոթանալով ձկնորսարանների սանիտարական վիճակի մասին՝ Առուստամովը միաժամանակ ուսումնասիրեց ձկան թույնի էպիդեմիոլոգիան, որը մեծ ծառայութիւն մատուցեց բժշկական գիտութեանը:

2. Անհրապույր ցարական ռուսական իրականութիւնը, որի հետ շփվելիս շատերն են թևատվել, ընկճվել, Առուստամովին, ընդհակառակը, ակտիվացրեց, որովհետև նա հաստատ համոզված:

էր, որ լալն սանիտարական-առողջապահական միջոցառումները պետք է անպայման օգտավետ լինեն ժողովրդի լալն խավերին:

3. Առուտամովը բացառիկ եռանդով ընդունեց զէմստվոյական-հասարակական բժշկականութեան հիմունքները: Բանվորների դաժան շահագործումը ձկնորսարաններում և մյուս բանվորական վայրերում դարձավ նրա աշխատանքների գլխավոր խնդիրը. իր ամբողջ էութեամբ նվիրվեց բանվորների աշխատանքի և կենցաղի պայմանների բարելավման գործին: Կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ Առուտամովը, որպէս բժիշկ, կարողացավ բանվորական միջավայրում ծավալել իր ուժերը: Նա իր գիտելիքներն ու կարողութիւնն ի սպաս դրեց ժողովրդի շահերին: Այդպիսի բժիշկը կարող է իրավամբ կոչվել հասարակական բժիշկ: Մեծ են Առուտամովի գործերը, այդպիսի մարդկանց չեն մոռանում:

Г. А. ГЕВОНДЯН

ДОКТОР МЕДИЦИНЫ МАРКАР ИВАНОВИЧ АРУСТАМОВ, КАК ЯРКИЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ПЕРЕДОВОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ РОССИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Доктор медицины Маркар Иванович Арустамов (Арустамян) родился в 1854 г.-на Кавказе и происходил из бедной армянской семьи. Прекрасно одаренный от природы, он вначале учился в городском училище в г. Шуше, затем в Тифлисской гимназии, окончив которую он поехал в Петербург и поступил в Военно-медицинскую академию. По окончании академии в 1878 г. Арустамов был назначен военным врачом в г. Шушу, где работал при местном военном лазарете. Здесь в Шуше он оставил о себе неизгладимую память не только как отзывчивый врач, но и как общественный деятель. Его общественная деятельность среди местного населения обратила внимание царской администрации, и он в 1884 г. был выслан за пределы Кавказа. После этого Арустамов отправился в Петербург, где защитил диссертацию на степень доктора медицины. В 1889 году он был назначен старшим врачом на астраханские рыбные промысла.

В 1892 году в Астрахани разразилась эпидемия холеры.

Арустамов был назначен руководителем организации по борьбе с этой болезнью. После ликвидации эпидемии холеры Арустамов был командирован в Персию для обследования эпидемиологической обстановки в связи с распространившимися слухами о появлении там чумы.

Работая на рыбных промыслах в Астрахани, Арустамов приложил много труда для организации врачебной общественности против реакционеров, официальных представителей губернского врачебного инспектора. Понадобилась огромная энергия, чтобы преодолеть стоявшие перед ним препятствия. Он вдохнул в жизнь врачебного общества Астрахани свою глубокую убежденность в правоте прогрессивных идей.

Как представитель санитарной организации, доктор Арустамов с большой настойчивостью начал ожесточенную борьбу с рыбопромышленниками против вопиющего антисанитарного состояния промыслов, игнорирования интересов рабочих и потребителей, и пр. Мероприятия Арустамова восстановили против него рыбопромышленников и их прислужников и агентов; они натравили на Арустамова реакционно настроенных врачей—Шмидта и Краевича. Последние выпустили брошюру о якобы благополучном санитарном состоянии «синеморских» промыслов, беззастенчиво скрывая от общественности вопиющие недостатки и крайнее антисанитарное состояние общежитий рабочих. Арустамов выступил в прессе с резким опровержением этих заявлений.

Вопрос этот, принявший нежелательное для доктора Шмидта направление, сделался предметом обсуждения в Обществе врачей, где врачебная общественность энергично поддержала Арустамова.

Желая во что бы то ни стало дискредитировать и опорочить общественника-врача Арустамова и тем самым заставить его покинуть промысла, рыбопромышленники прибегли к помощи реакционера, доктора зоологии Гримма. Гримм выступил в прессе со специальной статьей против санитарных врачей, проявив при этом исключительное тупоумие. Он писал: «Тянуть в суд промышленника за то, что у него на вешалках вобла безусловно дурного качества—есть абсурд. Где граница между хорошим и худым товаром? Эту границу определить

нельзя, ибо что русскому здорово, то для немца смерть. Спрашивается, где же у врачей критерий для определения вредного рыбного товара? Такого критерия нет. Всякий потребитель лучше определит степень гнилости товара, так как ему господь дал и нос, и разум, и так как у миллионов потребителей столько же носов, а у санитарного врача только один нос, то я скорее положился бы на миллион собственных носов, чем на один чужой, хотя бы санитарный».

Арустамов открыл форменный огонь против Гримма, подвергнув уничтожающей критике невежественную и реакционную концепцию этого своеобразного «ученого».

Авторитет Арустамова рос из года в год. Передовые врачи видели в нем решительного поборника за улучшение условий труда и быта рабочих и на очередном собрании они его избрали председателем Общества врачей города Астрахани.

Следует особо отметить роль доктора Арустамова в борьбе с холерой. Известный литератор В. Короленко в статье «Карантин на девятифутовом рейде» едко осмеивает «мероприятия» царской власти по борьбе с холерой; одновременно он красочно описывает подвиг доктора Арустамова.

Губернские власти направили доктора Арустамова на борьбу с холерой, но бюрократический аппарат губернского врачебного правления во главе с доктором Краевичем своими мероприятиями позаботился создать такие условия, что на рейде, где была организована «изоляция», происходили ужасные сцены: плач, жалобы и проклятия здоровых пассажиров, находящихся, при абсолютном отсутствии провиантов, вместе с больными и с разлагающимися трупами, оглашали воздух.

В своем рассказе В. Короленко приводит выдержки из доклада доктора Арустамова. «Необходимо было самим врачам снимать больных со шхун и поместить в больницы, ибо команда шхун и пассажиры отказывались помогать в этой работе. Врачи вынуждены были сами раздевать больных, обмывать их, переодевать и переносить их. Надо было ежеминутно обеззараживать извержения больных»...

Один из корреспондентов столичных газет, описывая некоторые эпизоды этой «изоляции», удивляется, почему толпа не расправилась с доктором Арустамовым. Объяснить это не

трудно: доктор Арустамов импонировал своим необыкновенным мужеством и самоотвержением при исполнении своей «изоляционной» миссии. Народ прощал своего санитарного «тюремщика», видя, что этот человек сам—жертва царских порядков (Корсленко).

«Разумеется, поведение доктора Арустамова и всего этого передового отряда стоит выше всяких похвал. Впоследствии мы читали в связи с этой холерной кампанией, много приказов о наградах и благодарностях, начиная с г. г. губернаторов и кончая прапорщиком морской артиллерии В. И. Главацким, которого Н. М. Баранов печатно благодарил за «быстрое изготовление фонарей и флагов». «А между тем, когда все фонари разобьются и истребятся все флаги, имена доктора Арустамова с товарищами должны перейти в богатую историю русской общественности, как пример истинного героизма, который, однако, на службе у бессмысленных чиновничьих усмотрений оказался не только бесплодным, но прямо губительным и вредным» (Короленко).

Доктор Арустамов награжден не был. Наоборот, на заседании общества врачей Арустамову пришлось оправдываться против обвинений Краевича, будто он, Арустамов, инструкции не понял: администрация имела в виду только «обсервацию», а в результате получился «карантин». На вопросы изумленных врачей, что в сущности должен был делать доктор Арустамов, если бы правильно понял инструкцию, Краевич, без смущения ответил, что он должен был снимать больных, а пароходы отправлять обратно в Баку. В этом ответе, как в зеркале, отразились бюрократическая самоуверенность и невежество власти. Такова печальная история Астраханской холерной эпидемии.

Однако, передовые врачи думали иначе: 20 января 1900 года они чествовали председателя общества врачей Маркара Ивановича Арустамова по случаю благополучного возвращения его из двукратной поездки на борьбу с холерой.

В 1902 году, после смерти Арустамова, Общество врачей города Астрахань избрало особую комиссию, которой поручено было издание трудов Арустамова, среди которых имелись

весьма ценные научные изыскания, посвященные различным вопросам патологии, гигиены и микробиологии.

Все изложенное дает основание сделать следующие выводы: М. И. Арустамов с исключительной эрудицией воспринял опыт организации общественной медицины. Жестокая эксплуатация рабочих на рыбных промыслах стала для него «проклятым вопросом»; он, как врач-гуманист, сумел в этой среде развернуть свои силы и применить свои огромные знания и энергию в борьбе за прогрессивные идеи в медицине. Заслуга Арустамова заключается в том, что он, благодаря своим личным качествам, проявил подлинные свойства врача-общественника, дающие ему возможность рассматривать вопросы здоровья рабочего в свете растущего самосознания рабочего класса конца XIX столетия.